

УДК 94:334.713(477)“19”

М. П. Маслов

СВІТОВІ ТА ВІТЧИЗНЯНІ НАРОДНОГОСПОДАРСЬКІ ВИСТАВКИ ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ XIX СТОРІЧЧЯ ЯК ПОКАЗНИК ПОЗИТИВНИХ ЗМІН У РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ КУСТАРНОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ

В статті досліджується участь українських кустарів у вітчизняних й світових народногосподарських виставках, які відбувалися протягом першої третини XX ст. й були важливим показником позитивних змін у розвитку української кустарної промисловості. Доводиться, що виставки були для кустарів діючим способом професійного спілкування, способом заявити про себе й свої можливості в професійному середовищі, знайти нових партнерів, торговельних посередників й укласти важливі договори.

Ключові слова: промислова виставка, кустарні промисли, народне господарство, професійне спілкування, експонент, кустарні вироби.

В статье исследуется участие украинских кустарей в отечественных и мировых народнохозяйственных выставках, которые происходили на протяжении первой трети XX века и были важным показателем позитивных изменений в развитии украинской кустарной промышленности. Утверждается, что выставки были для кустарей эффективным способом профессионального общения, способом заявить о себе и своих возможностях в профессиональной среде, найти новых партнеров, торговых посредников и заключить важные договора.

Ключевые слова: промышленная выставка, кустарные промыслы, народное хозяйство, профессиональное общение, экспонент, кустарные изделия.

The participation of Ukrainian handicraftsmen at the domestic and world economic exhibitions that took part during the first third of XX century and were an important indicator of positive changes at the Ukrainian cottage industry development is analyzed in the article. It is asserted that the exhibitions were for the handicraftsmen an effective way of professional communication, way to announce themselves and their potential at the professional environment, to find new partners, commercial brokers and to conclude important treaties.

Key words: industrial exhibition, cottage craft, national economy, professional communication, exhibitor, handicraft wares.

Постановка⁹ проблеми дослідження визначається її актуальністю та потребою додаткового вивчення в українській історіографії. Ви-

значається тим, що протягом першої третини XX ст. публічні народногосподарські виставки продовжували займати важливе місце в економічному й культурному житті України. Для окремих українських регіонів публічні огляди

стану місцевого господарства були важливою подією й впливали благотворно на розвиток сільського господарства, промисловості, торгівлі, технічного і соціального прогресу. Особливу роль вони зіграли в справі модернізації української кустарної промисловості, популяризації нових технологій, виробничих прийомів, інструментів, верстатів тощо. Участь українських кустарів у вітчизняних й світових народногосподарських виставках стала важливим показником модернізації національної дрібної промисловості. Українськими кустарями освоювалися нові технології виробництва, вдосконалювалися верстати та інструментарій, в кустарних майстернях з'являлися нові джерела енергії, розширювалася сировинна база кустарництва й асортимент виробів. Дрібна кустарно-ремісничка промисловість повсюдно в Україні набула широкого розвитку, стала масовим явищем і приносила значний прибуток для багатьох дрібних підприємців. Дослідження обраної проблеми також диктується необхідністю сучасного переосмислення багатьох суттєвих аспектів історії участі українських кустарів у вітчизняних й світових народногосподарських виставках, які відбувалися протягом першої третини ХХ ст. Всі ці обставини підтверджують значний науковий та практичний інтерес обраної автором дослідницької проблеми.

Аналіз актуальних досліджень з історії участі українських кустарів в вітчизняних та світових народногосподарських виставок першої третини ХХ ст. свідчить, що ця проблема залишається однією із маловідомих науковому загалу сторінок соціально-економічної історії України. Лише частково це питання висвітлюється в окремих монографіях та статтях В. Василенко [1], О. Прусевича [5], М.П. Роги [6], В.К. Родзевич-Белевич [8], В.М. Ханко [15], І.П. Ямпольського [19] та інших дослідників. В них був зібраний та узагальнений певний фактичний матеріал, який дозволяє лише фрагментарно оцінити участь українських кустарів у вітчизняних й світових народногосподарських виставках, які відбувалися протягом першої третини ХХ ст.

Мета статті визначається актуальністю обраної проблеми та її недостатньою науковою розробкою попередниками. Саме тому в даній статті висувається завдання дослідити масштаби та проаналізувати особливості участі українських кустарів у вітчизняних та світових народногосподарських виставках, які відбувалися протягом першої третини ХХ ст., робиться спроба довести те, що експонування українських кустарних виробів демонструвало різноманітність якісного складу кустарних товарів, їх функціо-

нальну оригінальність, надійність, добротність, раціональну естетику та перспективи розвитку дрібного промислового підприємництва в Україні.

Виклад основного матеріалу. Перша третина ХХ ст. ввійшла в соціально-економічну історію України як період широкого розвитку дрібної кустарно-ремісничої промисловості, коли вона задовольняла різноманітними видами виробів значну частину українського населення. Одним з важливих показників цього процесу була активна участь українських кустарів у вітчизняних й світових народногосподарських виставках. В березні 1902 р. в Санкт-Петербурзі відкрилася перша Всеросійська кустарно-промислова виставка. Вона була організована і проведена Міністерством землеробства і державного майна й відбувалася під кураторством імператриці Олександри Федорівни. В Оргкомітет виставки ввійшли такі відомі фахівці кустарної справи як О.М. Нарішкін, граф О.О. Бобринський, Д.А. Тимирязев, М.П. Боткін, Д.П. Семенів, М.В. Пономарьов, Є.Д. Максимов, К.В. Ніколаєвський, П.Г. Курлов, а його головою став член Державної Ради П.П. Семенов [13, с. 12].

Держава не поскупилися й виділила більш ніж 60 тис. крб., на які Оргкомітетом і співробітниками Відділу сільської економіки і сільськогосподарської статистики міністерства була пророблена досить значна робота. Велику кількість звезених з усієї країни експонатів було розділена на три тематичних груп и розміщено у відремонтованому Таврійському палаці. Це стосувалося й виробів українських кустарів. В першу групу ввійшли кустарні вироби, у другу – знаряддя праці та верстати кустарів, в третю навчально-методична література, призначена для кустарів. Дизайнерська обробка першого залу була виконана під керівництвом відомого художника К. Коровина, що вже мав позитивний досвід оформлення російського кустарного відділу на Всесвітній Паризькій виставці 1900 р. Строгі класичні інтер'єри Таврійського палацу розцвіли яскравими квітами килимів, тканин, вишивок і наповнилися неймовірно різноманітними виробами народних умільців – від простих плетених з лози, очерету, соломи кошків до вдосконалених плугів, віялок та інших знарядь праці. Для експонування сільськогосподарських машин і знарядь, екіпажів, газових двигунів, усіляких верстатів призначених для використання в кустарному виробництві був побудований великий дерев'яний павільйон перед палацом [10. – Оп. 60. – Спр. 19169. – 1-й розряд – Арк. 154; 13, с. 9-11].

В українських губерніях збір експонатів для виставки проводився місцевими адміністративною владою, земствами, кустарними комітетами та іншими громадськими організаціями й окремими спонсорами кустарного руху. Заявки на участь у виставці були подані до 1 листопада 1901 р. у Відділ сільської економіки і сільськогосподарської статистики як від окремих кустарів, так і від багатьох земських управ, наприклад від полтавської, харківської, чернігівської, від губернських і повітових кустарних комітетів, учбових майстерень, кустарно-ремісничих шкіл тощо. По закінченню виставки кустарі могли продати всі вироби які вони експонували [13, с. 6-8].

Всеросійська кустарна виставка перетворилася в справжнє свято народної праці й мистецтва. Майже чотири тисячі учасників з 56 губерній і областей Російської імперії представили свої вироби на цьому огляді народної творчості. Одночасно з виставкою проходив перший з'їзд діячів по кустарній промисловості, на якому було вирішено, що подібні спеціалізовані кустарні виставки уряд буде проводити приблизно кожні десять років. Серед українських експонатів особливий інтерес у відвідувачів виставки викликали вироби подільських вишивальниць з с. Клембівка, з переважно волосько-українським населенням, і с. Ялянець, з переважно грецьким населенням. Завдяки зусиллям поміщиці Т. Маньківської, що володіла с. Боровки Ямпольського повіту, тут ще у 70-х роках XIX ст. сформувався значний кустарний осередок та оригінальна школа південноукраїнського вишивання. В узорах і засобах вишивання золотом, сріблом місцеві кустарі створили особливий художній стиль, який гармонічно об'єднав волоські, грецькі та українські мотиви. При цьому вишивка сріблом і червоними нитками мала такий же орнамент, як і в інших місцях Подільської губ. Після показу на виставці клембовські та ялянецькі вишивальниці отримали багато замовлень й їх вироби почали закуповуватися навіть за кордоном – в Англії, Німеччині та Данії. Промисел значно розширився, лише до 1916 р. в с. Клембівка і Ялянець Ямпольського повіту товарною вишивкою було зайнято 908 кустарок, що складало 9,2 % всього населення цих сіл [5, с.309, 312-313].

В Зимовому саду Таврійського палацу (зала №3) розміщувалися вироби кустарів із Харківської губернії. Серед них переважав вдосконалений кустарями землеробський реманент. Так коваль І.Д. Лайко із сл. Нова Водолага Валківського повіту демонстрував відвідувачам переваги своїх суспільнометалевих плугів; коваль В. Масликов із с. Покровка Куп'янського

повіту та коваль Г.М. Павлов і І.В. Павлов із сл. Біловодськ Старобільського повіту також демонстрував плуги власної конструкції; гончар Ф.Р. Падалка із сл. Мижирич Лебединського повіту експонував різноманітні гончарні вироби; кустарка П.С. Нікольська – воскові квіти; Хотмижська кустарна навчальна майстерня (Сумський повіт) – плетені вироби з лози, очерету, бамбуку, соломи; навчальна майстерня кошинкарства при Верхне-Писарівському лісництві Вовчанського повіту – різноманітні плетені меблі [13, с. 281-283].

Усі експонати, які були привезені українськими кустарями підлягали оцінці експертів і на основі їх висновків експонентам присуджувались нагороди: перша за якість самого виробу, друга – за опіку про розвиток кустарних промислів у визначеному регіоні. Багатьом українським кустарям були присудженні почесні дипломи, срібні медалі (великі й малі), бронзові медалі та грошові премії (не більше 25 руб.) [13, с. 6-14].

Повсюдно в Російській імперії Всеросійська кустарна виставка 1902 р. мала широкий резонанс у пресі. Сучасники відмічали, що синтез народної думки й народної праці, шукає собі виходу на широку дорогу. Вони багато писали про виставку, про її експонати та про заслужені кустарями нагороди. Так наприклад, бронзовими медалями були нагороджені кустарі В. Шелудко, Т. Колескин, С. Тарасенко, які представляли кустарництво Нової Водолаги – найкрупнішого кустарного осередку Валківського повіту Харківської губ. Бронзовими медалями була також оцінена праця кустарів Лебединського повіту Харківської губ. [9. – Оп. 1. – Спр. 1431. – Арк. 61А, 91].

Свідченням визнання Одеси великим торгово-промисловим, науковим і культурним центром не лише України, а й всієї Російської імперії стала Всеросійська фабрично-заводська, художньо-промислова й сільськогосподарська виставка, що проходила в Одесі в районі Олександрівського парку з 15 травня по 1 жовтня 1910 р. Ініціаторами проведення виставки стали Одеське відділення Російського технічне товариства й імператорське товариство сільського господарства Південної Росії. До відкриття виставки був присвячений пуск першої в Одесі лінії електричного трамвая, маршрут якого проходив від Олександрівського парку по вулицям міста. З території парку запускалися аеростати й перші в країні літаки, на одному з них зробив кілька польотів прославлений пілот С. Уточкин [4, с.161].

З метою залучення в країну іноземних інвестицій, для участі у виставці були запрошені

представники промислових підприємств Європи й Америки. На виставці було 1400 учасників, 450 з яких представляли українські губернії, 57 – Москву, 52 – Петербург, а 73 – різні іноземні фірми. Таким чином, одеська виставка мала й міжнародне значення. З 17 виставочних відділів, які працювали на виставці, 15 відділ повністю призначався для демонстрації виробів української кустарної промисловості. Тут була представлена велика кількість експонатів які наглядно характеризували основні напрями розвитку кустарної промисловості Південної України і особливо Одеського і сусідніх повітів. Серед експонатів переважали вироби кустарів-деревообробників (меблі, вази, колоністські фургони, двоколісні гарби, колеса, землеробський реманент, вулики тощо), вироби з овечої шерсті (килими, сукно, одяг тощо), різні вироби ковалів (замки, цвяхи, якорі, ланцюги, рибальські крючки тощо), вироби гончарів, каменотесів, чинбарів, чоботарів і багато інших цікавих експонатів [2. – Оп. 1. – Спр. 554. – Арк. 27].

При цьому на виставці спостерігався самий широкий склад експонатів і представлених ними експонатів. Так, наприклад кустарка Г.Є. Голубева принесла на виставку тільки невеликі “мотузкові ажурні роботи”, а Одеська школа ремісничих учнів експонувала найдосконаліший на той час токарний верстат. Найширший спектр виробів українських кустарів – від художніх виробів із мотузки, музичних інструментів і виробів із дорогоцінних каменів до токарних станків та іншого складного обладнання – свідчило про великий потенціал української кустарної промисловості в індустріальну епоху [2. – Оп. 1. – Спр. 554. – Арк. 27; Спр. 563. – Арк. 6; Спр. 313. – Арк. 57].

Одеська виставка 1910 р. на увесь світ продемонструвала досягнення українських кустарних промислів практично у всіх галузях промислового виробництва. Більше того, вона вийшла далеко за межі тільки лише демонстрації економічної складової соціуму, наочно продемонструвавши насущні проблеми дрібних товаровиробників України, не менш важливі для стабільного розвитку країни. Це в першу чергу питання забезпечення кустарів сировиною, доступні кредити, кооперування, соціальна допомога кустарям-інвалідам і багато чого іншого. Всі події, що відбувалися на виставці, висвітлювалися двома спеціальними газетами. З роботою виставки зв'язані імена літературних корифеїв того часу І. Буніна й О. Купріна, які співробітничали у газеті "Вісник", яку видавав оргкомітет Одеської виставки [4, с. 176].

Не стояла осторонь від розвитку важливої виставочних справи й промислово розвинута Кате-

ринославська губернія. Популяризація українських кустарних промислів на майже щорічних губернських, повітових, сільських виставки стали частиною історії Донецького краю. На початку ХХ ст. різноманітні виставки з кустарними відділами в Катеринославі придбали небачений розмах. Так у липні 1910 р. в Катеринославі відбулася грандіозна Південно-Російська обласна виставка. До її проведення було побудовано більше 50 спеціальних павільйонів, у яких був представлений весь спектр промислового й сільськогосподарського виробництва півдня Росії й багатьох закордонних фірм і заводів. До відкриття виставки видавали журнали, марки, листівки, плакати на російській, французькій і німецькій мовах. Реклама виставки розсилалася за кордон по адресах торговельних палат та інших комерційних установ. Під час проведення виставки в Катеринославі видавався спеціальний журнал, що розповідав про експонати виставки [4, с. 83].

Новий імпульс популяризації в Україні дрібного промислового підприємництва через організацію виставок дала Столипінська реформа. Передові знання й досвід давно були затребувані численними кустарями-фахівцями, без допомоги яких неможливо було народження нового класу селян-фермерів. Виставочна справа стала розвивалася неймовірно швидкими темпами. За 1909-1913 р. у Російській імперії було проведено 3380 сільськогосподарських і промислових виставок з кустарними відділами або спеціалізовано кустарних виставок, у тому числі в 1913 р. – більше 1 тис. Тільки за 5 років витрати на їхнє проведення збільшувалися майже в 10 разів. Субсидування здійснювалося як державою через Департамент землеробства, так і з боку земств, сільськогосподарських громад, Російського технічного товариства, кустарних товариств, приватних осіб. Природно мінялося й наповнення кустарної складової цих виставок. Усе більше демонструвалися прийоми організації виробництва в умовах появи нових матеріалів та технологій, форми пристосування досягнень фабрично-заводської промисловості до умов кустарної майстерні [12. – Оп. 1. – Спр. 37. – Арк. 10].

Досить популярними в Україні стали щорічні виставки-ярмарку товарів кустарного виробництва, які протягом 1906-1917 років проводилися Київським кустарним товариством у найбільш великих кустарних осередках Київської, Волинської, Подільської, Чернігівської й Полтавської губерній. Поряд із проведенням виставок, Київське кустарне товариство намаглося виявити й підтримка всі осередки традиційних кустарних виробництв, розробляло й

рекламувало зразки виробів виконані у національному українському стилі, постачало кустарям необхідну сировину, організовувало збут кустарних виробів. Із цією метою в Києві був відкритий спеціальний склад кустарних товарів, якому був наданий характер виставки-базару. Так в 1909 р. Київське кустарне товариство організувало "Другу Південноросійську кустарну виставку". В 1911 р. привело кустарну виставку в м. Каменка Чигиринського повіту Київської губ. Ця виставка не тільки стала демонстрацією попиту на кустарні вироби та їх якості, а й спробою пропагандою розвитку серед кустарів збутової кооперації. Зокрема кустарям-учасникам виставки доводились переваги збуту їх виробів через кустарний склад Київського кустарного товариства. Виставка мала серйозні практичні наслідки для покращення організації кустарного виробництва як в самому м. Каменка, так й в навколишніх селах. Всі кустарі с. Боровці – крупного кустарного осередку Київської губернії – звернулися до Київського кустарного товариства з колективним проханням в майбутньому прийняти їх вироби на реалізацію в склад товариства [12. – Оп. 1. – Спр. 37. – Арк. 36].

У листопаді 1915 р. Київське кустарне товариство організувало "Виставку сучасного декоративного мистецтва Півдня Росії" у Москві, на якій експонувалися роботи українських кустарок, що вивчали декоративне мистецтво в школах сіл Вербування й Скопці. Ці та інші приклади свідчать, що в цілому Київське кустарне товариство робило багато корисного в сфері розвитку виставочної діяльності, через яку намагалося показати національне обличчя українського кустарництва. Хоча товариство й не приймало участі у всеросійських виставках, зате влаштувало найрізноманітніші спеціалізовані місцеві кустарні виставки, де демонструвалися досягнення українських кустарів-столярів, бондарів, стельмахів, ковалів, а особливо тих промислових селянок, які були зайняті художнім ткацтвом, вишиванням, килимарством. За посередництвом численних виставок Київське кустарне товариство зіграло велику роль у поширенні в Україні передового досвіду, виробничих знань, налагодженні товарообміну між регіонами [12. – Оп. 1. – Спр. 37. – Арк. 25-28].

На початку ХХ ст., на новому витку розвитку народного господарства України, збори представників суспільних і урядових закладів висловилося за проведення в 1913 р. в Києві нової регіональної виставки сільського господарства й сільськогосподарської промисловості Південно-Західного краю. Був обраний оргкомітет, що незабаром очолив голова Подільського това-

риства сільського господарства граф О. Тишкевич. Клопочучись про дозвіл на проведення виставки, він направив доповідну записку главі уряду П. Столипину, де відзначав, що є необхідність дати поштовх місцевій продуктивній ініціативі, відкрити нові ринки збуту й продемонструвати перед Європою економічну могутність Російської імперії. У вересні 1912 р. уряд погодився надати Київській виставці статус Всеросійської. Згідно програмі вона мала 24 відділи, кожний з які представляв окрему сферу народного господарства. Всі 24 відділи виставки ділилася на три групи. Кустарним експонатам надавалось велике значення і відводилося багато місця, вони були віднесені до першої групи відділів, де виділені в особливий відділ [3. – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 12].

Урочисте відкриття Всеросійської сільськогосподарської, фабрично-заводської, торгово-промислової й науково-художньої виставки в Києві відбулося 29 травня 1913 р. Вона продовжувала працювати до 15 жовтня 1913 р. й стала найбільш масштабною виставкою, що проходила на території України за весь дорадянський період. На виставці було представлено понад 10 тисяч експонатів, значна частина з яких – це самі різноманітні вироби українських кустарів. Вони розмістилися в виставочних павільйонах, що були споруджені на Черепановій гори на місці колишнього Олексіївського парку під керівництвом головного архітектора Вишинського. Деякі експонати розміщалися в Троїцькому народному будинку, Педагогічному музеї, на схилах Дніпра, на Парковій алеї. Загальна площа виставочної території склала 26 десятин, на якій було розміщено 132 експозиційних павільйону й ще 62 будівлі різного призначення. Створення всього цього виставочного комплексу обійшлося організаторам у більш ніж 300 тис. рублів. Участь у Київській виставці 1913 року взяли представники майже всіх губернських і повітових земств України, а також представники Петербурга, Москви, Скатеринбурга, Баку, Ревеля, Риги, Варшави, Лодзі та інших регіонів Російської імперії. Було присутнє чимало іноземців – англійців, німців, французів, шведів, американців [18. – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 1-112].

Важливе місце в організації виставки займали джерела її фінансування. Комітет виставки й Київське товариство сільського господарства серйозно побоювалися за можливий матеріальний дефіцит. З урахуванням цього фактору кожний зі членів Комітету вніс до фонду виставки не менш чим 2000 крб. Крім того місто погодилося субсидіювати ще 250 тис. крб. Ці гроші інвестувалися в будівлю декількох

капітальних будинків, куди після виставки повинен був перейти Троїцький ринок. Міністерство народної освіти надало субсидію в розмірі 64 тис. крб. На ці гроші будувався павільйон науково-освітнього відділу, що по закінченні виставки ставав приміщенням для школи. Ще одним джерелом доходу стала плата за вхід, яка склала 35 коп., по понеділках – 25 коп., по вечорах у вихідні й свята – 50 коп., для учнів і підлітків ? 25 коп., дітей до 5 років пускали безкоштовно. Крім того організатори ретельно підійшли до визначення ціни за місця під забудову виставочних павільйонів, яка склала 2 руб. за 1 кв. аршин. У готових павільйонах оплата за розміщення для різних відділів склала від 3 до 25 крб. за 1 кв. аршин на підлозі або від 1 до 8 крб. – на стіні. У ряді випадків організатори виставки робили істотні знижки, наприклад, експонати від Харківської губернії, у тому числі й кустарні вироби, розміщалися у виставкових павільйонах із знижкою в 50% [18. – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 1-112; 3. – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 30].

У цілому надії організаторів Київської виставки 1913 р. виправдалися. У підсумку лише кількість її індивідуальних відвідувань склала біля мільйона, не вважаючи 172 тисяч учасників організованих екскурсій. Для київської й приїжджої публіки виставка стала надзвичайно привабливою формою пропаганди розвитку в Україні дрібного промислового підприємництва. З перших же кроків відвідувачі захоплювалися мальовничим ландшафтом, чудовою архітектурою павільйонів, пишними клумбами, потужними фонтанами, декоративними скульптурами. Увечері яскраво горіли численні електричні ліхтарі. На увагу гостей претендували як насичені експонатами павільйони, так і розважальні заклади – великий ресторан, кав'ярні, театральні зали, атракціони, звіринець [3. – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 6-30].

У березні 1913 року в Петербурзі відбулася Друга Всеросійська кустарна виставка. Її, як й попередню, знову проводило Головне управління землеустрою і землеробства під кураторством імператриці Олександри Федорівни. Головою виставочного комітету був призначений принц П.О. Ольденбургський, а головою експертної комісії – Є.П. Ковалевський. Серед членів експертної комісії були такі відомі на той час фахівці кустарної справи, як Г.Г. Поварнін (чинбарство), М.А. Філіппов (деревообробка), Э.М. Вейс (металообробка), Г.А. Доливо-Добровольська (ткацтво), О.Є. Порай-Кошиц (фарбування текстилю) та ін. Виставка розмістилася на Петроградській стороні в чотириповерховому кам'яному будинку гербарію Ботанічного саду,

до якого прибудували два дерев'яних опалювальних павільйони. Площа павільйонів становила близько 5500 кв. м, а вся експозиційна площа наближалася до 9600 кв. м. [11. – Оп. 1. – Спр. 203. – Арк. 9; 19, с. 538-549].

Шість тисяч учасників із всіх куточків Російської імперії, в тому числі й з України, привезли в Петербург свої різноманітні й самобутні кустарні вироби. Тут можна було побачити чудові зразки гончарної справи й меблів, виробу із соломки й металу, мережива й вишивки, килими й гаптарські вироби, ткацтво, іграшки, іконопис тощо. Вони знайшли своє місце в унікальному каталозі із зображеннями експонатів виставки, короткими поясненнями до них і оглядових нарисів по п'ятнадцяти напрямках кустарної промисловості, який було видано в 1914 р. Як й для усіх інших, експонентам з України місця на виставці надавалися безкоштовно. Крім того, українські кустарі мали право на безкоштовний зворотний провіз непроданих експонатів. В великих виставочних павільйонах Другої Всеросійської кустарної виставки 1913 р. були широко представлені кращі зразки українського народного мистецтва [7].

З перших же днів відкриття виставка мала безсумнівний успіх у петербурзької публіки. За сім тижнів роботи на виставці побували 193 тис. відвідувачів. Було продано виробів на суму 225 тис. руб., що показує безсумнівний успіх кустарних виробів серед широкої публіки. Майже половина учасників виставки одержали нагороди. Вищих нагород огляду були визнані гідними учбово-показові майстерні полтавського губернського земства. Зокрема золотою медаллю було нагороджено Решетилівський навчальний пункт, заснований земством в 1905 р. “Тут виконувались не лише ткацькі та вишивальні роботи, але й вибірку на полотні, як за старовинними українськими зразками, так і за сучасними удосконаленими способами”. Чимало полтавських кустарів одержали срібні і бронзові медалі, похвальні листи, грошові винагороди [15, с. 66].

В цілому можна констатувати, в імперський період українські кустарі регулярно брали участь у національних та міжнародних виставках, переслідуючи при цьому цілком традиційні цілі: вивчити існуючий досвід, представити свої розробки й продукцію, налагодити контакти із партнерами, замовниками, покупцями. Загальна кількість сільськогосподарських і промислових виставок з кустарними відділами і спеціалізованих кустарних виставок, проведених в Україні в дорадянський період важко піддається обліку. Їх число доходить до кількох десятків тисяч. В Україні більше за все пройшло обласних, губернських, повітових і сільських виставок, які

відрізнялися серйозною організацією й значною кількістю учасників. Ці виставки влаштовувалися найчастіше місцевими земствами, різними господарчими і науковими товариствами. Однак перша світова війна, що почалася в 1914 р., надовго зняла з порядку денного питання проведення в Україні виставок кустарних виробів. Ще більше лих принесли військові дії 1917-1920 років, коли Україна виявлялася ареною військових протистоянь, проте сама кустарна промисловість залишалася в цей час основою промислового розвитку країни.

З встановленням як в Україні, так й в Росії радянської влади експозиції на народногосподарських виставках, в тому числі й кустарні експозиції, наповнилися новою ідеологією, але нітрохи не втратили свого позитивного психологічного навантаження, величі народної творчості, діловитості й обґрунтованості. Перша спроба радянської влади відродити багаті традиції всеросійських кустарних виставок відносилась до 1922 р., коли таку виставку з участю всіх союзних республік вирішено було провести у Москві. Однак реалізації цього плану завадила потужніша за останні роки засуха, що охопила Україну, Поволжя та Північний Кавказ, а також недолік фінансів. Проведення виставки було перенесено на серпень 1923 р. і проголошено конкурс на проект загального плану виставки, який виграв архітектор І.В. Желтовський. Спорідненням виставочних павільйонів, що повинні були розташовуватися на Воробійових горах керував архітектор О.В. Щусев. Виставка зайняла площу близько 100 га., на якій за рекордні для того часу 10 місяців були будовані 255 основних та допоміжних споруд.

З метою організації на виставці кустарного відділу при Главкустпромі була організована особлива комісія під керівництвом члена колегії Д.І. Левіна. Від Всекопромсоюзу в цю комісію були делеговані І.М. Мелюков і В.О. Перелешин. Головною задачею кустарного відділу комісія визначила як демонстрацію “індустріалізації і механізації кустарної промисловості і селянського господарства, експериментальні, лабораторні роботи музеїв, музейна і учбова справа, технікуми, інструкторські школи і майстерні, а також економіку кустарної промисловості, її організацію і статистику”. В кустарному відділі були створені підвідділи експорту кустарних виробів і забезпечення кустарними виробами внутрішнього ринку [6, с. 103].

Всеросійська сільськогосподарська і кустарно-промислова виставка була відкрита 19 серпня 1923 р. Це була перша радянська виставка такого масштабу проведена з участю українських кустарів. На її експозиції прийшли подивитися

більше 1,5 млн. відвідувачів. Під Кустарний павільйон О.В. Щусев пристосував споруду, в якій до цього розміщувався суднобудівний завод Бромлея. Загальна організація участі України у Всеросійської сільськогосподарської й кустарно-промислової виставки лежала на Всеукраїнському виставочному комітеті, а в окремих українських губерніях – губернські виставочні комітети. Активну участь у роботі виставки також прийняли Главукркустпром і губкустпроми всіх українських губерній. Для кожного регіону була встановлена певна квота відправки на виставку селян і кустарів за державний кошт. Так, наприклад, від Київщини на виставку поїхали 2000 чоловік із них: 500 із Києва; 200 із Бердичівської округи; 270 із Б. Церківської округи; 200 із Київської округи; 140 із Малинської округи; 240 із Уманської округи; 200 із Черкаської округи; 250 із Шевченківської округи. Всі вони відправляючись до Москви де безкоштовно відвідували виставку і отримували “дешевий харч (чай і обід)”. Проїзд до Москви в пасажирському вагоні селяни і кустарі оплачували зі знижкою на 50%, а при проїзді в товарному вагоні – на 75%. Екскурсанти відправлялись в Москву організованими групами на чолі яких стояли політробітники [16. – Оп. 1. – Спр. 18. – Арк. 128-129]

Всеросійська виставка стала справжнім тріумфом української кустарної промисловості, що була представлена більш ніж 90 видами промислів. Вироби українських кустарів були організовано привезені в Москву, як Главукркустпром, так і губкустпромами окремих губерній. Усі привезені с України експонати були широко представлені у Кустарно-промисловому відділі виставки. Так Полтавський губкустпром експонував вишиті рушники і скатертини, килими, дерев'яні діжки, віконні рами, меблі, дубову клепку, дерев'яні ложки та інший посуд, рогові гребні та гребінці, конторські чорнила, шкіряні гудзики, гончарні вироби та ін.; Подільський губкустпром – колеса, ободи, спиці, клей столярний, вірвовки і вірвовочну упряж та ін.; Київський губкустпром – колісну мазь, млинарський камінь, дьогтярне мило, цвяхи, підкови, соломорізки та ін.; Катеринославський губкустпром – дерев'яні цвяхи, мило, мазь для взуття, замки, вудила, та ін.; Одеський губкустпром – щітки, взуття, одяг та ін.; Чернігівський губкустпром – вірвовки, сукно, чуні, чесальні гребні та ін.; Запорізький губкустпром – цвяхи, сковороди, сокири, замки, мазнички, гудзики, каніфоль та ін. [17. – Оп. 1. – Спр. 72. – Арк. 4-12]. Вироби багатьох українських кустарів були відзначені високими нагородами [14. – 1923. – №10. – С. 154]

Рішенням ВРНГ УРСР від 22 липня 1924 р. Харківське відділення постійної промислової показової виставки ВРНГ СРСР було реорганізовано в Постійну промислово-показову виставку ВРНГ УРСР, у грудні 1934 р. вона була перейменована у Всеукраїнську науково-технічну промислову виставку. Проведення у Харкові всеукраїнських кустарних виставок під егідою радянського уряду показує, наскільки серйозно на певних порах, особливо в роки непу, влада ставилася до розвитку кустарних промислів, у яких брало участь багатомільйонне сільське населення України. За час свого існування загальноукраїнська промислово-показова виставка була центром впровадження і поширення промислово-технічних і економічних знань серед українського населення, що значно сприяло соціально-економічному розвитку України, в тому числі й прискорювала процес модернізації українській кустарної промисловості. Наприклад в 1929 р. українські кустарі, судячи з опису експонатів, демонстрували на промислово-показовій виставці не тільки свої традиційні вироби, але й важливі технічні нововведення і навіть винаходи, застосування яких було можливе й в галузі фабрично-заводської промисловості. Так бляхар С.Є. Волкац представив на розгляд експертної комісії цілий набір лещат для бляхи, а також “пневматичну оливицю”; бляхар М.М. Бродський винайшов “верстат для виготовлення фальців дахового заліза”; кустар С.І. Паух представляв картоплесаджалку на дволемішному плузі; кустар Циганко – станок для заточки повздовжніх пилок; кустар В.В. Крупенков – станок для вироблення і обклейки картонних коробок, а також “хату, що була стійкою при землетрусі”; кустар А.М. Макаров – рогульчасте веретено для прядок; кустар Д.А. Піддубний – трактор з вітряним двигуном; кустар Гальченко – машину для викопування та збирання буряку; кустар Басев – пристрій для розточки конусних дірок [16. – Оп. 1. – Спр. 74 – Арк. 85-88].

Висновки і перспективи подальших досліджень. Вивчення і всебічний аналіз наведених матеріал свідчить, що участь українських кустарів в чисельних вітчизняних сільсько-господарських промислових і спеціалізованих кустарних виставках була різноманітною й мала велике значення. В складі делегацій Російської імперії, а потім Радянського союзу українська кустарна промисловість були традиційним учасником всесвітніх універсальних виставок. Таким чином участь українських кустарів в чисельних виставках являла собою наочну картину стану різних галузей кустарної промисловості, окремо-

го села, повіту, району, губернії, округи, області, всієї країни в цілому за певні періоди часу.

Публічне змагання виробників й стала система заохочення кращих добутків перетворювали виставки в арену гострої конкурентної боротьби, що змушувала українських кустарів постійно вдосконалювати виробництво. Виставки були також кращим способом впровадження в практику винаходів. Масове залучення відвідувачів і представників ділових кіл сприяло наочній рекламі товарів. Виставки стали місцем укладання торговельних угод і розпродажу окремих експонатів після їхнього закриття. Таким чином, головне й основне значення цих оглядів полягало в стимулюванні розвитку промисловості, сільського господарства, кустарного виробництва, а також знаходження нових ринків збуту товарів і поживлення торгівлі в цілому.

Одним з основних результатів проведення в різних регіонах України виставок і експонування на них кустарних виробів стало професійне спілкування кустарів, що було основою успішного бізнесу. Аналіз проведення виставок та інших подібних заходів з популяризації українського кустарництва дозволяє затверджувати, що промислові виставки були для сільського кустаря діючим способом заявити про себе й свої здатності в професійному середовищі, знайти нових партнерів, торговельних посередників і укласти важливі договори. Всі частіше, самі промислові виставки та їхні кустарні відділи ставали багатопрофільними заходами, тому одна подібна виставка ставала цікавою представникам декількох суміжних виробничих галузей.

ЛІТЕРАТУРА

1. Василенко В. Виставка українського народного мистецтва / В. Василенко // Народное творчество. Ежемесячный массовый журнал. Орган Всесоюзного комитета по делам искусств и Всесоюзного Центрального совета профессиональных союзов. – 1937. – № 2-3. – С. 49-52.
2. Державний архів Одеської області – Ф. 333.
3. Державний архів Харківської області – Ф. 237.
4. Очерки кустарной промышленности СССР. – М.-Л.: Гос. изд-во, 1938. – 280 с.
5. Прусевич А. Народное вышивание / А. Прусевич // Кустарные промыслы Подольской губернии. – К.: Тип. С.В. Кульженко, 1916. – С. 307-334.

6. Роги М.П. Спутник кустаря / М.П. Роги. – М.: Издание Всероссийского союза крестьянских писателей, 1923. – 114 с.
7. Русский кустарь и его промысел // Правительственный вестник. – 1914. – № 8. – 11 января.
8. Родзевич-Белевич В.К. Кустарная промышленность в Киевской губернии (Общий очерк) / В.К. Родзевич-Белевич // Кустарная промышленность в Киевской губернии. – К.: Тип. К. Круглянского, 1912. – С. I-XLVIII.
9. Російський державний історичний архів (СПб) – Ф. 395.
10. Російський державний історичний архів (СПб) – Ф. 398.
11. Російський державний історичний архів (СПб) – Ф. 403.
12. Російський державний історичний архів (СПб) – Ф. 431.
13. Указатель Всероссийской кустарно-промышленной выставки, состоящей под Августейшим покровительством ее Императорского Величества государыни императрицы Александры Федоровны, 1902 г. – СПб.: Тип. В.С. Балашев и Ко, 1902. – 523 с.
14. Хозяйство Полтавщины. Журнал Полтавского губернского экономического совещания. – 1923. – №10. – С. 154.
15. Ханко В.М. Кустарні художні промисли та полтавське земство / В.М. Ханко // Народна творчість та етнографія. – 1990. – № 1. – С. 61-66.
16. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України – Ф. 1208.
17. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України – Ф. 351.
18. Центральний державний історичний архів України в м. Києві – Ф. 938.
19. Ямпольский И.П. Вторая Всероссийская кустарная выставка / И.П. Ямпольский // Отчеты и исследования по кустарной промышленности в России. Т.11. – Петроград: Тип. “Содружество”, 1915. – С. 483-549.